

INLEIDING

In dit tweede deel van de serie *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* gaan we door op de weg die we met het eerste deel zijn ingeslagen. Opnieuw presenteren we onderzoeksresultaten van een aantal vrouwen die een promotie in de theologie voorbereiden. De primaire functie van deze serie is immers de mogelijkheid bieden om in een wetenschappelijk kader te publiceren op het specifieke terrein van Vrouwenstudies Theologie. Maar er is meer te vinden in deze tweede uitgave, samenhangend met de meer afgeleide doelstellingen van *Proeven* om het aandeel van vrouwen in theologiebeoefening zichtbaar te maken en de discussie over ontwikkelingen binnen Vrouwenstudies Theologie te bevorderen. Om de verschillen tussen deze taken van *Proeven* te honoreren hebben we voor alle duidelijkheid in deze uitgave twee afdelingen gemaakt.

In de *eerste* afdeling zijn vier artikelen te vinden die het resultaat vormen van promotieonderzoek-in-uitvoering.

Met "Lezen en schrijven als theoloog (m/v)" vervolgt **Jonneke Bekkenkamp** haar onderzoek naar de tekstuele basis van feministische theologie. Vertrok zij in het in de vorige *Proeven* opgenomen artikel bij de vraag naar de (on)mogelijkheid androcentrische teksten 'als vrouw' te lezen, ditmaal verkent zij de mogelijkheid gynocentrische teksten 'als' theoloog te lezen. Wanneer wordt een lezing als theologisch (h)erkend? Wat heet theologie? Bekkenkamp laat zien dat de omschrijvingen van theologie die het actuele debat over de wetenschappelijke status van het vak opgeleverd heeft zich, ondanks een principiële openheid, kenmerken door een exclusieve gerichtheid op het officiële, institutionele christendom en door een marginalisering en uitsluiting van vrouwen. Middels een benadering van theologie als vertoog (Foucault) waagt zij een poging deze discrepantie tussen principiële openheid en conventionele invulling te verklaren. Theologie is niet de som der waarheden over 'God' maar een systematisering van het spreken over God, een bepaalde orde van spreken, een specifiek vertoog. In een antwoord op de vraag of de spanning tussen het theologische en het feministische vertoog productief valt te maken mondt het artikel uit in een beschrijving van (vier) mogelijke leesmodellen. Lering trekkend uit de feministische literatuurtheorie maakt Bekkenkamp daarbij gebruik van verschillen en verschuivingen binnen het theologische vertoog zelf.

Leven en werk van Nicolette Bruining (1886-1963) vormen het onderwerp van het artikel van **Freda Dröes**. Na het in kaart brengen van alle vrouwen die in Nederland in de theologie gepromoveerd zijn (zie *Proeven, Deel I*) valt nu de aandacht op de eerste groep, de generatie die tussen 1913 en 1918 promoveerde: Gerlings, Bruining, Vogelsang, Mankes-Zernike. Is Nicolette Bruining te typeren als 'grand lady van de vrijzinnigheid maar geen theoloog'? Dröes analyseert dit als een oneigenlijke tegenstelling. De voorbeeldige wijze waarop Bruining (dochter van hoogleraar in de theologie Alb. Bruining) haar marginale positie als vrouw uitbuit in openheid voor wetenschap en cultuur maakt haar tot een voorloopster van vrouwenstudies theologie. Als economische en geestelijk

zelfstandige vrouw creëert zij nieuwe vrijplaatsen van geestelijk leven: zij richt de VPRO op en geeft mee vorm aan diverse vrijzinnig-'oecumenische' milieus en domeinen van vrouwencultuur. Religie is voor Bruining geen gebondenheid aan een kerkelijke traditie maar het bewustzijn van een band met de 'geestelijke wereld'. In Bruinings verkenning van de geestelijke stromen van haar tijd laat zij zich volgens Dröes leiden door een interesse in het raakvlak van wetenschap en zingeving (hermeneutiek van het mens-zijn) en gaat zij in discussie met het werk van andere over religie denkende vrouwen.

Het artikel van Joanne Seldenrath is een case-study over de dichteres Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama (1729 - 1807), een van de weinige vrouwen van wie werk opgenomen is in het grote *Liedboek voor de kerken* (1973) en al eerder opgenomen was in de *Evangelische gezangen* (1806). Seldenrath onderzoekt de betekenis van Clara als kerklied-dichteres. De drie vragen die zij stelt zijn hoe Clara's werk in de *Evangelische gezangen* terecht gekomen is, waaruit haar context als dichteres bestaat, en hoe haar spiritualiteit/godsbeeld te typeren valt. Seldenrath geeft een uitvoerige beschrijving van de levensloop en het werk van Clara van Raesfelt. Gesteund door theorievorming van Joanna Russ en Elaine Showalter over vrouwencultuur heeft Seldenrath Clara's context als kerklied-dichteres in beeld gebracht: deze bestaat allereerst en in verrassend grote mate uit andere vrouwen die stichtelijke gedichten schreven en uit een een piëtistisch/verlicht mannelijk genootschapsklimaat waarin ruimte was voor deze vrouwen. Clara's spiritualiteit en Godsbeeld bevatten volgens Seldenrath voor ons opmerkelijke elementen, zoals een verlichte vroomheid en vrouwelijke beelden voor God. Blijft zij daarmee binnen de marges van de theologische opvattingen van haar omgeving, zij overschrijdt deze met haar ideaal van heil voor alle mensen. Het is precies op dit punt dat de samenstellers van de *Evangelische gezangen* ingrijpen in haar gedichten: zij beperken haar ideaal van heil voor alle mensen tot de leden van de kerk.

Fokkelen van Dijk-Hemmes vraagt zich in haar artikel af of en in hoeverre het mogelijk is sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel te vinden en wat vanuit vrouwenstudiesperspectief het belang en de winst daarvan is. Vertrekend bij de kritiek van E. Schüssler Fiorenza op een dergelijke onderneming en voortgaand op haar eigen eerdere onderzoek op dit terrein (zie o.a. *Proeven, Deel I*) komt van Dijk-Hemmes tot een genuanceerd antwoord op deze vragen. Zij kiest haar werkwijze in het verlengde van Elaine Showalters voorstel om 'vrouwencultuur' op te vatten als een tot zwijgen gebrachte cultuur die de dominante androcentrische cultuur deels overlapt, deels ontsnapt. In haar concrete onderzoeksmateriaal gaat Van Dijk-Hemmes niet rechtstreeks op zoek naar vrouwen als auteurs; zij neemt in navolging van S.D. Goitein een aantal genres tot uitgangspunt waarvan (juist) vrouwen zich bedien(d)en: overwinnings- en spotliederen, wijsheid en vermaning, profetie en waarzegging, liefdesliederen en hoerenliederen, klaagliederen en gebeden. Zelf voegt zij hier nog drie genres aan toe: geloften, geboortelieder en naamgevingen. Het corpus van tekstfragmenten uit de Hebreeuwse bijbel dat in dit verband geplaatst en geïnterpreteerd kan worden blijkt verrassend omvangrijk te zijn. In het laatste deel van haar artikel gaat van Dijk-Hemmes in op de these dat zich niet alleen een lie-

derentraditie maar ook een verhalentraditie van vrouwen in de Hebreeuwse bijbel bevindt. Tot slot evalueert zij de door haar beproefde verbreding van het begrip 'vrouwenteksten'. Zij concludeert dat deze verbreding een koor van vrouwenstemmen hoorbaar en een keur van vrouwenvisies zichtbaar maakt.

De tendens die we in het vorige deel als samenhang tussen de verschillende studies ontdekten valt ook in deze studies waar te nemen: opnieuw zien we het toepassen en verfijnen van seksspecifieke vraagstellingen, het sterk naar voren halen van (de betekenis van) bronnen van vrouwen, en een zoeken naar vormen en formuleringen van eigen theologische identiteit. Het spectrum van onderwerpen en benaderingen is daarbij wel enigszins verschoven. Degenen onder de lezers van *Proeven, Deel I* die de vrees uitspraken dat binnen Vrouwenstudies Theologie-onderzoek alleen het verleden en het literaire werk van vrouwen tellen of slechts hun intellectuele prestaties aandacht krijgen kunnen zich gerust gesteld voelen. In vergelijking met de vorige uitgave valt op dat naast de wetenschappelijke en literaire productie van vrouwen ook uitvoerig hun maatschappelijke, kerkelijke en religieuze activiteit belicht wordt (Freda Dröes). Door vrouwen gemaakte *liederen* en de receptie daarvan vormt in twee artikelen uitgangspunt van onderzoek (Joanne Seldenrath en Fokkelien van Dijk-Hemmes). De discussie over een eigen theologische identiteit vanuit feministisch perspectief wordt ditmaal gerelateerd aan het eigentijdse nederlandse 'wat is theologie?'-debat (Jonke Bekkenkamp). Overigens worden in al deze artikelen voorzover 'sekse' als wetenschappelijk relevante categorie gehanteerd wordt, vanzelfsprekende vooronderstellingen binnen theologische disciplines ter discussie gesteld. Zo wordt ruimte gemaakt en verkend en benut - in deze volgorde - om het eigen spreken van vrouwen binnen wetenschappelijke theologiebeoefening tot gelding te kunnen brengen.

In de *tweede* afdeling van deze uitgave hebben we een aantal teksten bij elkaar gebracht die inzicht geven in de context waarin op dit moment door vrouwen in de theologie gepromoveerd wordt. We openen met een bespreking van recente ontwikkelingen binnen Vrouwenstudies Theologie in Nederland, een artikel geschreven door **Mariano Papavoine** in het kader van het IWFT-project *Feminisme en Theologie II* (1989-1993).

Papavoine bracht voor deze bespreking de recente publicaties van de theologes die in Nederland met promotie-onderzoek bezig zijn bij elkaar. Uitgaande van een aantal tendenzen in feministisch-theologisch onderzoek in Nederland zoals beschreven in de "Nabeschuiving" in *Van zusters, meiden en vrouwen* (1986) maakt zij de balans op voor dit moment. Verder doordenkend op de huidige stand van zaken betoogt Papavoine dat een hermeneutische opvatting van feministische theologie als contextuele theologie voor het onderzoek het meest te bieden heeft. Het is deze benadering die recht kan doen aan de verschillen die steeds meer zichtbaar worden in de thema's en de werkwijzen van de theologes die met vrouwenstudies bezig zijn. Daarmee kunnen de verschillende achtergronden, religieuze, economische, politieke, culturele, die de verschillen in hun vragen en vraagstellingen bepalen een plaats krijgen *binnen* hun

theologische discussies. Papavoine pleit ervoor deze 'vraagbepalende contexten' in hun concrete vormen te benoemen en geeft zelf het voorbeeld door een aantal hete hangijzers en gevallen van beeldvorming onder feministische theologes (de naam van het vak, de verhouding tot achterban of belangengroep, het al dan niet bestaan van een eigen Nederlandse aanpak) met achterliggende contexten in verband in verband te brengen. Zij signaleert voorts hoe zich plaatselijk aan theologische opleidingen in Nederland al een aantal eigen stijlen in thema's en aanpak van feministisch-theologisch onderzoek begint af te tekenen en roept op tot meer onderzoek naar de historische ontstaanscontext van feministische theologie en tot doordenking van feministische theologie in de context van een gesecculariseerde samenleving.

Uit de reacties op *Proeven, Deel I* valt op te maken dat de 'harde gegevens' over in de theologie promoverende vrouwen blijkbaar zeer tot de verbeelding spreken. In deze uitgave zetten wij de informatie hierover voort. Het *overzicht van promoties* in de theologie van vrouwen in Nederland dat in het vorige deel van *Proeven* door Freda Dröes is gegeven kan aangevuld worden met de tien (!) nieuwe promoties van vrouwen sinds 1989.

Uit twee recent verschenen proefschriften op het gebied van vrouwenstudies theologie publiceren we in deze uitgave enkele gedeelten, te weten de inleiding en conclusies van *The Understanding of History in English-Speaking Western Christian Feminist Theology* (1988) van dr. Julie Hopkins en het extra toegevoegde voorwoord in *Onschuldphantasieën* (1990) van dr. Grietje Dresen. Het gaat in beide gevallen om tekstfragmenten die tot nu toe op beperkte schaal verspreid waren.

Het *overzicht van het lopend (promotie)onderzoek* van de leden van het Onderlinge Promotie Promoting (OPP) (het samenwerkingsverband van vrouwen die in Nederland in de theologie promoveren) dat in het vorige deel van *Proeven* is gegeven hebben we in deze tweede uitgave aangevuld met nieuw begonnen onderzoek.

Nieuw is tenslotte de opname van een *lijst* van (de belangrijkste) *publicaties van de leden van de OPP* vanaf haar oprichting in 1987 tot en met 1989. Deze lijst opent het zicht op de aard en omvang van het eigen vertoog dat het wetenschappelijk onderzoek van vrouwen op theologisch gebied de afgelopen jaren is gaan vormen. Tegelijk maakt deze lijst ons inziens duidelijk in wat voor een brede, voor een groot publiek bestemde stroom van publicaties het promotieonderzoek van de leden van de OPP zich feitelijk bevindt.

Jonneke Bekkenkamp
Freda Dröes
Anne-Marie Korte
Marian Papavoine